

Εθνικισμός και Εκπαίδευση: Η Βουλγαρία και το Μπελομόριε

Nationalism and Education: Bulgaria and Belomorje

*Δήμητρα Πατρωνίδου, Φιλολόγος, Υπεύθυνη Συμβουλευτικού Σταθμού Νέων Δ.Δ.Ε Δράμας, Διδάκτωρ
Ιστορίας της Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, dpatronidou@gmail.com*

*Dimitra Patronidou, Philologist, Counsellor of the Counselling Service for Youth of the regional Secondary
Education Office of Drama, Ph.D. in Education History, University of Ioannina, dpatronidou@gmail.com*

Abstract: The present study focuses on the establishment of the primary and the secondary school net by the Bulgarian state in Eastern Macedonia and Western Thrace, the so-called Belomorje, during the period from the occupation by the Bulgarian army in April of 1941 up to the end of the school year 1941-1942.

The study tries to analyze the will of the Bulgarian ministry of education concerning some crucial educational topics in Eastern Macedonia and Western Thrace, such as which ethnic groups of children would be enrolled in school, how many schools would function and where, etc.

The analysis shows some basic aspects of the Bulgarian educational policy promoted in Eastern Macedonia and Western Thrace during the Second World War. It also tries to designate the educational mechanisms which were activated in order for populations of Eastern Macedonia and Western Thrace to consolidate the Bulgarian national language and consciousness.

Περίληψη: Η παρούσα μελέτη εστιάζει στον τρόπο που το Βουλγαρικό κράτος οργάνωσε το σχολικό δίκτυο πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, το αποκαλούμενο Μπελομόριε, από την άνοιξη του 1941 και κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς 1941-1942.

Παρουσιάζεται η σύνθεση της νεοσυσταθείσας βουλγαρικής εκπαιδευτικής περιφέρειας Ξάνθης και οι επιλογές του βουλγαρικού Υπουργείου Εθνικής Παιδείας πάνω σε καίρια ζητήματα εκπαιδευτικής πολιτικής.

Η μελέτη της εκπαιδευτικής πολιτικής που εφάρμοσε το Βουλγαρικό κράτος στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ρίχνει φως πάνω στους εκπαιδευτικούς εθνοποιητικούς μηχανισμούς που ενεργοποιήθηκαν για να παγιώσουν την εθνική ομοιογένεια του πληθυσμιακού σώματος αλλά και γενικότερα πάνω στις διαδικασίες οικοδόμησης έθνους-κράτους.

Λέξεις κλειδιά: Βουλγαρική εκπαιδευτική πολιτική, Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, εκπαιδευτικοί εθνοποιητικοί μηχανισμοί

Εισαγωγή

Μελετώντας στην ιστορική πορεία του εθνικισμού διαπιστώνουμε ότι την περίοδο από το 1880 μέχρι το 1914 και ως συνέπεια της συνεχούς δημιουργίας εθνών χωρίς ιστορικό παρελθόν, η εθνικότητα και η γλώσσα αποτέλεσαν τα κυρίαρχα, όλο και πιο καθοριστικά, και σε κάποιες περιπτώσεις ίσως μοναδικά κριτήρια αναγνώρισης μιας «εθνότητας» (Hobsbawm, 1994). Στη συνέχεια, η διαδικασία της ανόδου στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών χωρών εθνικιστικών δεξιών κινημάτων κατέληξε, στην περίοδο μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, στη γένεση «της πλήρους ιστορικής δυναμικής του εθνικισμού» ή της «λογικής κατάληξής του», δηλαδή του φασιστικού κινήματος, με «locus classicus» την Ιταλία και τη Γερμανία (Ναιρν, 1998:115).

Συγκεκριμένα κατά την εσωτερική διακυβέρνηση του εθνικού κράτους βασική μέριμνα του εθνικισμού ως επίσημης ιδεολογίας γίνεται η διαδικασία της απόκτησης πολιτισμικής και πολιτικής ενότητας, που επιτυγχάνεται με την ενίσχυση των πολιτισμικών και πολιτικών συνεκτικών ιστών του εθνικού σώματος. Αυτή τη συνεκτική-εξομοιωτική μέριμνα την αναλαμβάνει η πολιτική εξουσία, η οποία την εμπιστεύεται στους κρατικούς θεσμούς (εκπαίδευση, διοίκηση, νομοθεσία κ.λ.π.), προκειμένου να της προσδώσουν συστηματική και συγκροτημένη μορφή. Πρώτος σε σειρά και σπουδαιότητα κρατικός θεσμός – όσον αφορά στη συγκεκριμένη αυτή επίδραση – θεωρείται το εκπαιδευτικό σύστημα (Λέκκας, 1992).

Από το Σεπτέμβριο του 1940 μέχρι την άνοιξη του 1941 η Βουλγαρία ενσωματώνει στην εδαφική της επικράτεια τη Νότια Δοβρουτσά, τη Μακεδονία του Βαρδάρη, τις Δυτικές Περιοχές³ και την Ανατολική Μακεδονία με τη Δυτική Θράκη, ως αντάλλαγμα για την προσχώρησή της στον Άξονα (Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, 2002; Грънчъров, 2006). Στις περιοχές αυτές εγκαθιδρύει άμεσα στρατιωτική και πολιτική διοίκηση. Το ιδανικό της βουλγαρικής Αναγέννησης, δηλαδή η «εθνική ένωση», για πρώτη φορά εκπληρώνεται. Προκειμένου το έθνος - όραμα να γίνει υπαρκτή πραγματικότητα, στα «Νέα Εδάφη» δίνεται άμεση προτεραιότητα στον εκβουλγαρισμό των κρατικών θεσμών της εκπαίδευσης, της Εκκλησίας και της οικονομίας. Ήδη από τον Απρίλιο του 1941 το βουλγαρικό Υπουργείο Εθνικής Παιδείας ξεκινά να οργανώνει με εντατικούς ρυθμούς την εκπαίδευση στις κατεχόμενες περιοχές μέσω ενός «καταρτισμένου σχεδίου συστηματικής πολιτιστικής δράσης» (Училищен Преглед, 1941, XL, κη. 7: 876, 1332). Σε όλα τα «Νέα Εδάφη» η εκπαιδευτική πολιτική του βουλγαρικού Υπουργείου Εθνικής Παιδείας είναι ενιαία και κοινή.

Στις 3 Μαΐου 1941 με απόφαση του βουλγαρικού Υπουργικού Συμβουλίου συστήθηκε η περιφέρεια του Αιγαίου ή Ξάνθης (Беломорие ή Ксантийска област), από τον ποταμό Στρυμόνα μέχρι τη γραμμή Αλεξανδρούπολη - Σβίλεγκραντ, με έδρα την Ξάνθη και ενσωματώθηκε διοικητικά στην 4η περιφέρεια του βουλγαρικού κράτους (Даскалов,

³ Πρόκειται για τις επαρχίες Μποσίλεγκραντ, Τσάρμπροντ, Λούζνιτσα / Μπαμπούσνιτσα και Πίροτ, οι οποίες μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο παραχωρήθηκαν στη Σερβία.

1992). Η περιφερειακή σχολική επιθεώρηση Ξάνθης συστήθηκε στα όρια της περιφέρειας Αιγαίου την 1^η Ιουνίου 1941 (Φ 177, οπ. 7, α.ε. 170), με προϊστάμενο τον Γκιόργκι Ναλμπάντοφ.

1. Σκοπός της έρευνας

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να παρουσιάσει τον τρόπο με τον οποίο οργανώθηκε το βουλγαρικό σχολικό δίκτυο πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη μετά την κατάληψή τους την άνοιξη του 1941 και κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς 1941-1942, αναδεικνύοντας ορισμένες βασικές όψεις της βουλγαρικής εκπαιδευτικής πολιτικής που εφαρμόστηκε στην παραπάνω περιοχή. Ταυτόχρονα επιχειρεί να ρίξει φως πάνω στις διαδικασίες που οικοδομούν το έθνος-κράτος και παγιώνουν την εθνική συνείδηση και την εθνική ταυτότητα του πληθυσμιακού σώματος.

2. Αρχειακές πηγές – Μεθοδολογία της έρευνας

Το αρχειακό υλικό που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα προέρχεται από τις παρακάτω πηγές:

1. Επίσημη αλληλογραφία του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας που περιέχεται στις ακόλουθες αρχειακές μονάδες του Κεντρικού Κρατικού Ιστορικού Αρχείου της Σόφιας (ЦДИА):

Фонд 177

Опис 2, Архивни единици: 1288, σ. 41 – 42, 123, 172-172 πλάτη, 206 πλάτη - 207. 2614, σ. 30. 2615, σ. 38. 1389, σ. 8-30

Опис 3, Архивни единици: 2165, σ. 34 πλάτη. 2168, σ. 71-73 πλάτη. 2297, σ. 6. 2510, σ. 5, 82 – 83.

Опис 4, Архивна единица: 573, σ. 9 – 22,

Опис 7, Архивни единици: 163 ολόκληρη, 170 ολόκληρη

Опис 8, Архивна единица: 36, σ. 6-6 πλάτη

2. Πρωτόκολλο του Περιφερειακού Συμβουλίου Σχολικών Επιθεωρητών Ξάνθης που περιέχεται στην ακόλουθη αρχειακή μονάδα του Κεντρικού Κρατικού Ιστορικού Αρχείου της Σόφιας (ЦДИА):

Фонд 798

Опис 2, Архивна единица: 48, σ. 22, 48

3. Μελέτες, άρθρα και υπηρεσιακά νέα από τους παρακάτω τόμους του επίσημου έντυπου οργάνου του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας, *Училищен Преглед* (Σχολική Επιθεώρηση), που φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη Κύριλλου και Μεθόδιου στη Σόφια:

Училищен Преглед, 1941

том XL, книга 6, σ. 777. книга 7, σ. 824 – 833, 921 – 9238. книга 8, σ. 1023 – 1030

Училищен Преглед, 1942

том XLI, книга 5-6, σ. 708-709, 727 – 728. книга 10, σ. 1374 – 1375, 1378

Училищен Преглед, 1944

том XLIII, книга 1-4, σ. 9-12

4. *Νόμος για τις μετονομασίες με εθνικό και κοινωνικό περιεχόμενο*, δημοσιευμένος στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης, η οποία φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη Κύριλλου και Μεθόδιου στη Σόφια:

Държавен Вестник, бр. 95 от 2 май 1941, с. 1-2

Μεθοδολογικά η έρευνα βασίστηκε στο συνδυασμό ιστορικής – ερμηνευτικής μεθόδου (Marichal, 2001) και εθνογραφίας (Πηγιάκη, 2004).

3. Παρουσίαση δεδομένων της έρευνας

3.1. Σύσταση της εκπαιδευτικής περιφέρειας Ξάνθης

Η εκπαιδευτική περιφέρεια Ξάνθης διαιρέθηκε αρχικά σε 6 εκπαιδευτικές επαρχίες: Αλεξανδρούπολης⁴, Κομοτηνής, Ξάνθης, Καβάλας⁵, Δράμας⁶ και Σερρών (Φ 177, οπ. 7, a.e. 170).

Ο περιφερειακός σχολικός επιθεωρητής Ξάνθης, Γκ. Ναλμπάντοφ, στην ετήσια αναφορά του για τη σχολική χρονιά 1941 – 1942, σχετικά με τους δημογραφικούς συσχετισμούς της περιφέρειας γράφει ότι παρουσιάζεται μια έντονα ποικιλόχρωμη εικόνα, στην οποία κυριαρχεί το ελληνικό στοιχείο. Γράφει πως αυτό συμβαίνει, διότι «*Η ελληνική τυραννία με βάρβαρες μεθόδους και μέσα πέτυχε να αποβουλαρίσει την όμορφη αυτή βουλγαρική γη*» (Φ

⁴ Στις 20-2-1942 συγχωνεύτηκε στην εκπαιδευτική επαρχία Κομοτηνής (Φ 177, οπ. 7, a.e. 170: 384)

⁵ Περιλάμβανε τις διοικητικές επαρχίες Καβάλας, Χρυσούπολης (Σαρί – Σαμπαν), Ελευθερούπολης (Πράβι) και Θάσου. Από τη σχολική χρονιά 1942 – 1943 η εκπαιδευτική επαρχία Καβάλας περιλήφθηκε στην εκπαιδευτική επαρχία Ξάνθης. (Φ 177, οπ. 7, a.e. 170: 401).

⁶ Περιλάμβανε τις διοικητικές επαρχίες Δράμας και Νέας Ζίχνης (Ζηλιάχοβα), καθώς και τα χωριά της πρώην επαρχίας Ζυρνόβου (Λεκανοπέδιο Κάτω Νευροκοπίου) (Φ 177, οπ. 7, a.e. 170: 405). Τα χωριά αυτά, ενώ εντάχθηκαν διοικητικά στη βουλγαρική επαρχία Νεβροκόπ (Άνω Νευροκόπι, σημερινό Γκότσε Ντέλτσεφ) της περιφέρειας Πλόβντιφ (Φιλιπούπολης), παρέμειναν εκπαιδευτικά στην σχολική επαρχία Δράμας, παρά τα επανειλημμένα αιτήματα του Περιφερειακού Συμβουλίου Σχολικών Επιθεωρητών Ξάνθης να περιληφθούν και εκπαιδευτικά στην επαρχία Νευροκόπ (Φ 798, οπ. 2, a.e. 48: 22, 48).

177, οπ. 7, α.ε. 170: 411). Συγκεκριμένα κάνει λόγο : α) για την εκκαθάριση του βουλγαρικού στοιχείου από τη Δυτική Θράκη και β) για εκτοπισμό που υπέστη ο βουλγαρικός πληθυσμός από τις ελληνικές αρχές, κατά την εφαρμογή της ελληνοβουλγαρικής Σύμβασης περί εθελούσιας ανταλλαγής, προκειμένου να εγκατασταθούν στις εστίες τους πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη, τη Μικρά Ασία, τον Καύκασο, κ.α.. Οι πρόσφυγες αυτοί, γράφει, αποτελούσαν έναν πληθυσμό «με ποικίλου είδους διαπαιδαγώγηση, πολιτισμό, ήθη, έθιμα, κ.α. και με ποικίλες αντιλήψεις περί εργασίας, υγιεινής, οικογενειακής και κοινωνικής ζωής – κάτι το οποίο πρόσθεσε ακόμη μεγαλύτερη πολυχρωμία και προσέδωσε ακόμη μεγαλύτερη ποικιλομορφία στην εθνολογική σύσταση της περιφέρειας».

Συνεχίζει ο Ναλμπάντοφ στην αναφορά του: «Και σε σχέση με τη γλώσσα, βρήκαμε το Μπελομόριε (περιφέρεια Αιγαίου) σε ένα μεγάλο κράμα. Αποκόμιζε κανείς την εντύπωση πώς βρίσκεται σε μια διεθνή χώρα. Ευρέως χρησιμοποιούνταν η ελληνική και η τουρκική γλώσσα. Την τουρκική γλώσσα δε μιλούν μόνο οι Τούρκοι, αλλά και μεγάλο μέρος των προσφύγων από την Ανατολική Θράκη και τη Μικρά Ασία. Γλωσσική ελευθερία απολάμβαναν σχεδόν όλες οι εθνικές μειονότητες – Τούρκοι, Αρμένιοι, Εβραίοι, Ρώσοι κ.α.. Δεν ήταν, όμως, αυτή η στάση των Ελλήνων απέναντι στη βουλγαρική μειονότητα. Και η πιο μικρή βουλγαρική εκδήλωση γινόταν αντικείμενο σκληρής δίωξης και αυστηρών ποινών. Μια ειπωμένη βουλγαρική λέξη έπρεπε να εξαγοραστεί με ολόκληρη σειρά από μαρτύρια και βασανισμούς.

Για το λόγο αυτό και τα πλήγματα που η ελληνική κυριαρχία έχει επιφέρει στο πνεύμα του βουλγαρικού πληθυσμού που έμεινε φρουρός στο Μπελομόριε είναι πάρα πολύ μεγάλα. Ιδιαίτερα αισθητά είναι αυτά στον τομέα της γλώσσας.

Βρήκαμε σχεδόν όλους τους νέους κάτω των 20 – 25 χρόνων με συντελεσμένη απώλεια της μητρικής τους γλώσσας και με πολύ αμφιταλαντευόμενα βουλγαρικά αισθήματα και συνείδηση. Αυτό ισχύει κυρίως στις πόλεις. Με πόσο μεγάλες δυσκολίες έπρεπε οι πρώτοι εκπαιδευτικοί παράγοντες να αναζητήσουν στις πόλεις τις βουλγαρικές οικογένειες, τους Βούλγαρους νέους και νέες, οι οποίοι – οφθαλμοφανώς – φοβόντουσαν να αποκαλυφθούν και να ομολογήσουν τη βουλγαρική εθνική καταγωγή τους.» (Φ 177, οπ. 7, α.ε. 170: 411)

Σχετικά με την εθνική συνείδηση του σλαβόφωνου στοιχείου, περισσότερο αποκαλυπτικός είναι ο επαρχιακός σχολικός επιθεωρητής Σερρών, Μπογκντάν Μπογκντάνοφ, στην ετήσια αναφορά του για την κατάσταση του σχολικού έργου στην εκπαιδευτική επαρχία Σερρών κατά το σχολικό έτος 1941 – 1942: «Ο πληθυσμός των αστικών κέντρων (εν. στην εκπαιδευτική επαρχία Σερρών) είναι κυρίως ελληνικός – πρόσφυγες Έλληνες από τη Μικρά Ασία. Στα χωριά διατηρείται βουλγαρικό στοιχείο. Υπάρχουν χωριά καθαρά βουλγαρικά, υπάρχουν όμως κι εκείνα, τα οποία είναι βουλγαρικά, έχουν όμως χάσει το βουλγαρικό τους πνεύμα κι έχουν απομείνει γραικομανικά.

Όσον αφορά στη σύσταση του πληθυσμού στους περισσότερους οικισμούς υπερισχύει το ελληνικό στοιχείο, μετά έρχεται το βουλγαρικό και μετά οι άλλες εθνότητες. Στα χωριά

αρχικά η ελληνική γλώσσα υπερίσχυε της βουλγαρικής, όμως τώρα (εν. το καλοκαίρι του 1942) η βουλγαρική εξαπλώνεται ήδη ελεύθερα. Η γλώσσα έχει διατηρηθεί περισσότερο από την εθνικότητα. Μέχρι σε ένα μεγάλο βαθμό, ο πληθυσμός της επαρχίας που βρίσκεται στη δικαιοδοσία μου διάκειται με αδιαφορία προς την εθνικότητά του. Ένα είδος άμορφης μάζας, η οποία είναι δυνατό να ζυμωθεί και να πλαστεί στη μορφή εκείνη που επιθυμεί αυτός που τη ζυμώνει. Η διαπίστωση αυτή επιτρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι μέσω μιας συστηματικής άσκησης και καλλιέργειας του βουλγαρικού εθνικού αισθήματος – οι βάσεις γι' αυτό υπάρχουν: γλώσσα, καταγωγή, μετονομασία των οικισμών, ποταμών, τοποθεσιών⁷, συγγενείς οι οποίοι βρίσκονται στο εσωτερικό της χώρας – και μέσω των σχολείων, ο πληθυσμός αυτός θα μεταστραφεί στην αρχική του καταγωγή, η οποία αναμφίβολα είναι η βουλγαρική.» (Φ 177, οπ. 7, α.ε. 170: 378-378 πλάτη).

Με βάση τα παραπάνω γίνεται σαφές για ποιο λόγο η πρώτη ενέργεια στην οποία προέβη το βουλγαρικό Υπουργείο Εθνικής Παιδείας κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1941 στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, όπως και σε όλα τα νέα εδάφη που κατέλαβε η Βουλγαρία, ήταν η διοργάνωση ειδικών σεμιναρίων «βουλγαρογνωσίας» (βουλγαρικής γλώσσας, ιστορίας, λογοτεχνίας και γεωγραφίας). Τα παρακολούθησαν κατά κύριο λόγο μαθητές, προκειμένου να ενταχθούν ομαλά στο βουλγαρικό εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά και φοιτητές, υπάλληλοι και πολίτες⁸.

Εξάλλου το Μάιο του 1941 έγινε η πρώτη καταμέτρηση του πληθυσμού στην περιφέρεια Αιγαίου, στην οποία καταγράφηκαν τα εξής αποτελέσματα:

«Βούλγαροι – χριστιανοί	34.691
Βούλγαροι - μωαμεθανοί	24.058
Έλληνες	526.464
Τούρκοι	74.922
Εβραίοι	7.275
Αρμένιοι	5.318
Άλλες εθνικότητες	2.807

Σύνολο: 675.535» (Φ 177, οπ. 2, α.ε. 2615: 38)

⁷ Στις 11 Απριλίου 1941 ψηφίζεται ο Νόμος για τις μετονομασίες με εθνικό και κοινωνικό περιεχόμενο, τον οποίο εισηγείται ο Πρωθυπουργός και Υπουργός Εθνικής Παιδείας, Μπ. Φίλοφ. Για τη διαδικασία των μετονομασιών συστήνεται Ειδική Επιτροπή. Държавен Вестник, αρ. 95, 2 Μαΐου 1941, σ. 1 – 2

⁸ Αναλυτικές πληροφορίες για τα σεμινάρια «βουλγαρογνωσίας» παρέχονται στο άρθρο του Η. Β., Нарочни курсове по българознание в освободените земи (Ειδικά σεμινάρια βουλγαρογνωσίας στα απελευθερωμένα εδάφη), στο Училищен Преглед, 1941, XL, κη. 7: 824 – 833

Ο σχεδιασμός της βουλγαρικής εκπαιδευτικής πολιτικής στην «περιφέρεια Αιγαίου» βασίστηκε στα παραπάνω πληθυσμιακά δεδομένα⁹. Στις αρχές Ιουλίου του 1941 ο Διοικητής της «περιφέρειας Αιγαίου» γράφει στην αναφορά του προς τους ανωτέρους του:

« Το εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο το κράτος θα εφαρμόσει στο Μπελομόριε πρέπει πάνω από όλα να ανταποκρίνεται στους γενικούς στόχους, τους οποίους η κρατική πολιτική θα επιδιώξει να υλοποιήσει στην περιφέρεια αυτή.

Απέναντι σε έναν βουλγαρικό πληθυσμό που αποτελεί το 5% στο Μπελομόριε και σε ένα 95% ξένο προς το κράτος αλλοεθνές στοιχείο, το εκπαιδευτικό σύστημα δε μπορεί να είναι το ίδιο με τα υπόλοιπα τμήματα της χώρας. Η ίδρυση βουλγαρικών σχολείων στον παρόντα χρόνο, κατά τον οποίο η περιφέρεια βρίσκεται υπό τη διοίκηση ενός κατεζοχόν πολεμικού καθεστώτος, πρέπει να είναι περιορισμένη και μέχρι το βαθμό εκείνο που να ικανοποιεί πρωτίστως τις ανάγκες του βουλγαρικού πληθυσμού που αυτή τη στιγμή βρίσκεται στην περιφέρεια. Η αύξηση του αριθμού των σχολείων και η διεύρυνση των στόχων της εκπαιδευτικής πολιτικής στο Μπελομόριε πρέπει να βαδίζει με το τέμπο της αύξησης του βουλγαρικού πληθυσμού, η οποία θα προκύψει από τη μετοίκηση του βουλγαρικού στοιχείου από τα παλαιά σύνορα της χώρας.

Ο μεγάλος αριθμός των Ελλήνων νέων σχολικής ηλικίας, ο οποίος θα προκύψει από ένα σύνολο ελληνικού πληθυσμού 527 χιλιάδων ατόμων, θα κατορθώσει να εξαφανίσει κάθε είδους βουλγαρικό χαρακτήρα στα σχολεία αυτά. Πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η ελληνική αυτή μαθητιώσα νεολαία είναι καλά και γερά οργανωμένη. Αυτή τη στιγμή αποτελεί τον καλύτερο φορέα της ιδέας του ελληνικού κράτους και η άμεση συγκέντρωσή της στα κτίρια των βουλγαρικών σχολείων στην ουσία θα φανεί σα μια, από τα πράγματα, επανεγκαθίδρυση της ελληνικής οργάνωσης νεολαίας.

Σχετικά με το συνολικό πληθυσμό στη χώρα, οι Έλληνες και οι Τούρκοι του Μπελομόριε είναι μειονότητες και πρέπει να τις συμπεριφερθούμε ως τέτοιες. Συνεπώς, το σχολικό σύστημα, το οποίο θα πρέπει να εφαρμοστεί στον πληθυσμό αυτό, πρέπει να ιδωθεί μόνο ως ένα ζήτημα, που αφορά κυρίως τη μειονοτική μας πολιτική. Να γιατί πρώτη μέριμνα της κρατικής εξουσίας πρέπει να είναι η ίδρυση σχολείων στη βάση των αναγκών του βουλγαρικού στοιχείου, ενώ τα μειονοτικά σχολεία πρέπει για την ώρα να παραμείνουν δευτερεύον ζήτημα, σχετικά με το οποίο δεν υπάρχει επιθυμία άμεσης επίλυσης.

Οι εκπαιδευτικές αρχές πρέπει να δώσουν σύντομα μια συγκεκριμένη λύση στο ζήτημα της εκπαίδευσης των παιδιών των δημόσιων και δημοτικών υπαλλήλων στο Μπελομόριε.

Στην πλειονότητα των κατοικημένων περιοχών της περιφέρειας θα υπάρξουν από μία ή από μερικές οικογένειες των δημόσιων και κυρίως των δημοτικών υπαλλήλων, τα παιδιά των οποίων αναπόφευκτα θα περιπέσουν σε ένα ελληνικό ή τουρκικό περιβάλλον. Για τα παιδιά αυτά, για τα οποία στα χωριά δε θα υπάρχει δημοτικό σχολείο ή αργότερα τα ανάλογα για την

⁹ Για μια γενικότερη συζήτηση πάνω στα αποτελέσματα της απογραφής του Μαΐου του 1941 βλ. Πατρωνίδου, 2011

ηλικία τους σχολεία, πρέπει να εξευρεθεί ένας τρόπος, ώστε να εξασφαλιστεί η εκπαίδευσή τους.

Το Μπελομόριε έχει πραγματικά χάσει το βουλγαρικό της χαρακτήρα εξαιτίας της ελληνικής κυριαρχίας. Όταν μέσω του διοικητικού μας συστήματος τα εδάφη αυτά πρόκειται εκ νέου να εκβουλγαριστούν, πρέπει να είμαστε προσεκτικοί, ώστε να μη θέσουμε κάτω από ξένη επίδραση τα παιδιά εκείνων, οι οποίοι κυριολεκτικά θα επωμιστούν αυτό το χρέος.

.....» (Φ 177, οπ. 3, a.e. 2510: 82-83)

Μια από τις πρώτες μέριμνες της περιφερειακής σχολικής επιθεώρησης αμέσως μετά τη σύστασή της, υπήρξε η εξακρίβωση του αριθμού των παιδιών που υπόκεινται σε υποχρεωτική εκπαίδευση. Σύμφωνα με την αναφορά του Ναλμπάντοφ, τα παιδιά που υπόκεινται σε υποχρεωτική εκπαίδευση «έχουν χωριστεί στις ακόλουθες κατηγορίες : βουλγαρόπουλα, παιδιά από μεικτούς γάμους, παιδιά Βούλγαρων – γραιοκομάνων, παιδιά Ρώσων μεταναστών, ελληνόπουλα, τουρκόπουλα, αρμενόπουλα, Εβραίοι και άλλες εθνικότητες. Τα παιδιά των βουλγαρομωαμεθανών περιλήφθηκαν στην κατηγορία των βουλγαρόπουλων.» (Φ 177, οπ. 7, a.e. 170: 412) Η απόφαση του Περιφερειακού Συμβουλίου Σχολικών Επιθεωρητών Ξάνθης, από τη σύσκεψή του στις 10 Ιουνίου 1941, είναι να συγκεντρωθούν στοιχεία για τα παιδιά όλων των παραπάνω κατηγοριών, αλλά πιο αναλυτικά για τα παιδιά βουλγαρικής καταγωγής. Για το λόγο αυτό οι σχολικοί επιθεωρητές «πρέπει να επισκεφθούν αν όχι όλους τους δήμους, τουλάχιστον εκείνους στους οποίους κατοικεί βουλγαρικός πληθυσμός» (Φ 798, οπ. 2, a.e. 48:1 πλάτη).

Σύμφωνα με την αναφορά του περιφερειακού σχολικού επιθεωρητή, οι αποσπασμένοι επαρχιακοί σχολικοί επιθεωρητές εργάστηκαν πολύ σκληρά. Μέχρι τις 20 Ιουλίου η περιφερειακή επιθεώρηση είχε στα χέρια της όλα τα απαραίτητα στοιχεία, ώστε να κάνει μια πρώτη απόπειρα σχεδιασμού του δικτύου των δημοτικών σχολείων και των προγυμνασίων¹⁰ στην περιφέρεια και να καθορίσει τον απαιτούμενο αριθμό εκπαιδευτικών.

Γράφει ο Ναλμπάντοφ: «*Η επιθεώρηση προέβλεψε και το Υπουργείο επικύρωσε την ίδρυση εθνικών σχολείων βασικής εκπαίδευσης μόνο σε εκείνους τους οικισμούς, στους οποίους υπήρχε ο απαραίτητος αριθμός παιδιών βουλγαρικής καταγωγής, παιδιών μεικτών γάμων, αρμενόπουλων και παιδιών των Βούλγαρων – γραιοκομάνων, τα οποία υπόκεινται σε υποχρεωτική εκπαίδευση. Για τα παιδιά της τελευταίας κατηγορίας υπήρχε πρόβλεψη να γίνονται δεκτά μετά από πλήρη έλεγχο από τους εκπαιδευτικούς της νομιμοφροσύνης των γονιών τους.*

Τα ελληνόπουλα, τα τουρκόπουλα κ.τ.λ. έμειναν κατά το πρώτο διάστημα έξω από το πλαίσιο των μεριμνών μας.» (Φ 177, οπ. 7, a.e.170: 412).

¹⁰ Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση στο βουλγαρικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι δωρεάν και υποχρεωτική και περιλαμβάνει δημοτικό σχολείο (τέσσερα χρόνια) και προγυμνάσιο (τρία χρόνια), στα οποία φοιτούν οι μαθητές από τα επτά έως τα δεκατέσσερά τους χρόνια

«Στην αρχή της σχολικής χρονιάς υπόκειντο σε υποχρεωτική εκπαίδευση 11.429 παιδιά βουλγαρικής καταγωγής και παιδιά μεικτών γάμων, 424 αρμενόπουλα, 102 τσιγγανόπουλα και 84 παιδιά από άλλες εθνικότητες. Σχεδόν όλα - με εξαίρεση έναν μεγάλο αριθμό από αρμενόπουλα - φοίτησαν στα βουλγαρικά εθνικά σχολεία. Τα αρμενόπουλα φοίτησαν στα μειονοτικά αρμενικά σχολεία που ιδρύθηκαν.»(Φ 177, οπ. 7, a.e.170: 413)

Οι έρευνες συνεχίζονται όλο το καλοκαίρι, μέχρι και τα τέλη Σεπτεμβρίου 1941, όταν πλέον το τοπίο ξεκαθαρίζει, καθώς οι μαθητές προσέρχονται για να φοιτήσουν. Ο συνολικός αριθμός παιδιών υποχρεωτικής εκπαίδευσης που προέκυψε μετά τις έρευνες ανήλθε αρχικά σε 11.813 μαθητές. Στον αριθμό αυτό περιλαμβάνονται και τα παιδιά των Βουλγάρων υπαλλήλων και των εποίκων που ήδη εγκαθίστανται στην «περιφέρεια Αιγαίου». Το σχολικό δίκτυο πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που καταρτίστηκε στα τέλη Σεπτεμβρίου 1941 περιλάμβανε 136 δημοτικά σχολεία με 295 εκπαιδευτικούς και 27 προγυμνάσια με 60 εκπαιδευτικούς (Φ 177, οπ. 7, a.e. 170: 412).

Λόγω της κακής οικονομικής κατάστασης της χώρας, δε γίνεται καμία σκέψη για την οικοδόμηση νέων σχολικών εγκαταστάσεων στην περιφέρεια, ούτε καν εκεί που κρίνεται άκρως απαραίτητο (π.χ. στα Πομακοχώρια). Σύμφωνα με την αναφορά του Ναλμπάντοφ, κατά την έναρξη της σχολικής χρονιάς 1941 – 1942 ήταν ήδη επισκευασμένα, με οικονομικά μέσα των δήμων και οικονομική βοήθεια από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, πολλά από τα σχολεία, τα οποία βρήκαν οι εκπαιδευτικές αρχές κατεστραμμένα και λεηλατημένα από τα στρατιωτικά τμήματα που στρατωνίστηκαν σε αυτά και από τον ντόπιο πληθυσμό. Ορισμένες επισκευές – ειδικά των εσωτερικών χώρων – ολοκληρώνονταν και κατά τη διάρκεια των χειμερινών μηνών. Σε καλή σχετικά κατάσταση βρέθηκαν τα σχολεία στις εκπαιδευτικές επαρχίες Δράμας και Σερρών και στις πόλεις Καβάλα, Σέρρες, Δράμα, Κομοτηνή και Ξάνθη. Αντίθετα σε πολύ κακή κατάσταση βρέθηκαν τα σχολεία των πομάκικων χωριών και συνοικισμών των εκπαιδευτικών επαρχιών Ξάνθης και Κομοτηνής. *«Εκεί, γενικά δε μπορεί να γίνει λόγος για σχολικές εγκαταστάσεις. Πρόκειται για μικρούς «οντάδες», δωμάτια προσευχής μέσα σε τζαμιά, αναπροσαρμοσμένους για τις ανάγκες των σχολείων. Σε μερικά χωριά ακόμη από την αρχή της σχολικής χρονιάς αναπροσαρμόστηκαν για το σκοπό αυτό στρατώνες, δημόσιες και άλλες εγκαταστάσεις, και σε ορισμένες περιοχές, μέσω πιο εκτεταμένης επισκευής, βελτιώθηκαν οι υπάρχουσες σχολικές εγκαταστάσεις.» (Φ 177, οπ. 7, a.e. 170: 417)*

Σύμφωνα με τον Ναλμπάντοφ, κανένα σχολείο δε διέθετε σύγχρονο σύστημα υδροδότησης και μόνο τα σχολεία των πόλεων και ορισμένα σχολεία χωριών ήταν ηλεκτροδοτημένα. Επιπλέον λίγα σχολεία διέθεταν αυλές και κήπους και ένας πολύ μικρός αριθμός από αυτά ήταν περιφραγμένα. Τέλος οι προσπάθειες για την εξασφάλιση της σχολικής επίπλωσης και των απαραίτητων εκπαιδευτικών βοηθημάτων (χάρτες, γεωμετρικά όργανα κ.α.), όπως και για τη διοργάνωση των σχολικών και μαθητικών βιβλιοθηκών, συνεχίζονταν έντονες καθ' όλη τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς (Φ 177, οπ. 7, a.e. 170).

Εξάλλου στις αρχές Αυγούστου του 1941 το Υπουργείο Δημόσιων Έργων αποφασίζει να ιδρύσει στην Ξάνθη «Τεχνικό Σχολείο» μέσης εκπαίδευσης¹¹ (Φ 177, οπ. 3, α.ε. 2168, σ. 73 πλάτη). Τον ίδιο μήνα το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας ιδρύει στην Ξάνθη το πρώτο «Γυμνάσιο» της περιφέρειας (Φ 177, οπ. 3, α.ε. 2168, σ. 71 – 72).

3.2. Η πορεία της σχολικής χρονιάς 1941-1942 στην εκπαιδευτική περιφέρεια Ξάνθης

Μέχρι το τέλος της σχολικής χρονιάς 1941-1942 στην εκπαιδευτική περιφέρεια Ξάνθης ο αριθμός των δημοτικών σχολείων ανήλθε σε 140 με 300 εκπαιδευτικούς, και ο αντίστοιχος των προγυμνασίων σε 25 με 55 εκπαιδευτικούς. Επίσης μέχρι το τέλος της σχολικής χρονιάς δεν καλύφθηκαν οι θέσεις 29 εκπαιδευτικών δημοτικού σχολείου και 7 εκπαιδευτικών προγυμνασίου. Από τα 11.813 παιδιά που οι τοπικές εκπαιδευτικές αρχές εντόπισαν στην αρχή της σχολικής χρονιάς, μέχρι το τέλος της σχολικής χρονιάς προσέρχονταν 8.900 παιδιά στα βουλγαρικά δημοτικά σχολεία και 1.204 στα βουλγαρικά προγυμνάσια, δηλαδή σύνολο 10.104 παιδιά. Ο Ναλμπάντοφ αναφέρει ότι το μεγαλύτερο μέρος των παιδιών που δε φοίτησε στο σχολείο προέρχεται από «βουλγαρομωαμεθανικούς» οικισμούς, γιατί στους οικισμούς αυτούς δεν υπήρχαν οι κατάλληλες συνθήκες για την ίδρυση σχολείου ή το νεοϊδρυθέν σχολείο δε λειτούργησε μέχρι το τέλος της σχολικής χρονιάς. Το τελευταίο συνέβη, επειδή είτε δε διορίστηκε ο προβλεπόμενος δάσκαλος είτε ο διορισμένος δάσκαλος επιστρατεύτηκε. Κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς λειτούργησε ένα μόνο βουλγαρικό νηπιαγωγείο στην Κομοτηνή (Φ 177, οπ. 7, α.ε. 170: 412).

Παράλληλα, πέρα από το γυμνάσιο Ξάνθης, κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς 1941-1942 λειτούργησε ένα ακόμη «Γυμνάσιο» στην Κομοτηνή (Φ 177, οπ. 3, α.ε. 2165: 34 πλάτη), και «Γυμνασιακές Τάξεις» στην Αλεξανδρούπολη (Φ 177, οπ. 3, α.ε. 2297: 6).

Αναφορικά με τα μειονοτικά σχολεία, τη χρονιά αυτή λειτούργησαν στην περιφέρεια μόνο 4 τουρκικά σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης¹², 3 «Δημοτικά» και ένα «Βασικό» σχολείο, (177, οπ. 7, α.ε. 170: 407) παρά τις έντονες πιέσεις της τουρκικής πρεσβείας στη Σόφια για την ίδρυση περισσότερων τουρκικών σχολείων και το διορισμό περισσότερων Τούρκων δασκάλων (Φ 177, οπ. 2, α.ε. 1389). Επίσης ιδρύθηκαν 4 αρμενικά «Δημοτικά» σχολεία και 1 αρμενικό «Νηπιαγωγείο» (Φ 177, οπ.7, α.ε.170: 387, 391, 398,407). Επιπλέον στα δύο «γαλλικά σχολεία των Λαζαριστών» στην Καβάλα παραδίδονταν καθ' όλη τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς 1941-1942 μαθήματα γαλλικής γλώσσας (Φ 177, οπ. 2, α.ε. 1389: 1-4, 39-40).

11[□] Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση στο βουλγαρικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι προαιρετική και λειτουργεί με δίδακτρα. Περιλαμβάνει Γυμνάσιο και Τεχνικά - Επαγγελματικά Σχολεία, στα οποία η φοίτηση διαρκεί πέντε χρόνια (τάξη 4η έως 8^η).

12[□] Η βουλγαρική κυβέρνηση αναγνωρίζει στην «περιφέρεια Αιγαίου», όπως και σε όλη τη βουλγαρική επικράτεια, την ύπαρξη τουρκικής εθνικής μειονότητας.

Εξάλλου στην περιφέρεια λειτούργησαν κατά τη σχολική χρονιά 1941-1942 τρία αρχαιολογικά μουσεία, στην πόλη της Καβάλας, στο Λιμένα της Θάσου και στη Χώρα της Σαμοθράκης. Επίσης ένα αρκετά πλούσιο σχολικό αρχαιολογικό μουσείο λειτούργησε στο βασικό σχολείο στην πόλη των Σερρών (Φ 177, οπ. 7, α.ε. 170: 417).

Οι οικονομικές δυσχέρειες των δήμων και αδυναμία του κράτους να αναλάβει τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή το κόστος των σχολικών υλικών υποδομών δημιουργούν μεγάλα προβλήματα στην εκπαιδευτική διαδικασία. Το μεγαλύτερο πρόβλημα παρατηρείται στους αποκαλούμενους «βουλγαρομοωαμεθανικούς» οικισμούς, δηλαδή στα Πομακοχώρια, όπου δεν υπάρχουν σχολικά κτίρια ούτε και ο στοιχειώδης σχολικός εξοπλισμός.

Συνολικά από τον προϋπολογισμό του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας για την «περιφέρεια Αιγαίου» κατά τα οικονομικά έτη 1941 και 1942 δαπανήθηκαν «τα ποσά των 8.547.864 λέβα και 23.150.613 λέβα» αντίστοιχα. Επιπλέον και διάφοροι άλλοι κρατικοί φορείς και Ταμεία δαπάνησαν χρηματικά ποσά για την ανοικοδόμηση των σχολικών κτιρίων της «περιφέρειας Αιγαίου» (177, οπ. 2, α.ε. 2614: 30; *Училищен Преглед*, 1942, XLI, κη. 10: 1374 – 1375).

Εξάλλου με την έναρξη της σχολικής χρονιάς 1941-1942 το Υπουργείο μεθοδεύει το «συντονισμό της δράσης» και την «εθνική συσπείρωση» των στελεχών εκπαίδευσης όλης της χώρας (*Училищен Преглед*, 1941, XL, κη. 7:921-923). Το Σεπτέμβριο του 1941, μεταξύ άλλων, κατά τη συνδιάσκεψη των περιφερειακών σχολικών επιθεωρητών στη Σόφια, καταρτίζεται συγκεκριμένο «σχέδιο εθνικής εκπαιδευτικής δράσης για τα σχολεία όλης της χώρας» (*Училищен Преглед*, 1941, XL, κη. 8: 1023-1030).

Τον Οκτώβριο του 1941 ξεκινά, και συνεχίζεται μέσα στο Νοέμβριο, η αναμόρφωση της εκπαιδευτικής νομοθεσίας και ο επαναπροσδιορισμός της παιδαγωγικής πρακτικής: εισάγεται στους ελέγχους και τα απολυτήρια των μαθητών του γυμνασίου η βαθμολογία για τα προσωπικά χαρακτηριστικά, ολοκληρώνονται οι οργανωτικές διαδικασίες της μαθητικής νεαλαίας «Μπράνικ», μεταρρυθμίζονται τα αναλυτικά προγράμματα διδασκαλίας και η διδακτέα ύλη των μαθημάτων της βασικής και κυρίως της μέσης εκπαίδευσης και παρέχονται στο εκπαιδευτικό προσωπικό όλης της χώρας νέες, αναλυτικές οδηγίες για τη διδασκαλία των διδακτικών αντικειμένων (Πατρωνίδου, 2011).

Μέσα από τις παραπάνω νομοθετικές μεταρρυθμίσεις, που πραγματοποιεί το Υπουργείο κατά τους φθινοπωρινούς μήνες του 1941, διαγράφεται καθαρά ο βασικός σκοπός της βουλγαρικής εκπαιδευτικής πολιτικής και στα παλαιά σύνορα και στα νέα εδάφη, ο οποίος είναι η πολιτική και εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών και των πολιτών Πατρωνίδου & Σακελλαρίου, 2009). Εισάγεται ένας ισχυρός εθνοκεντρικός προσανατολισμός στην εκπαιδευτική διαδικασία και προσαρμόζεται η διδακτέα ύλη στις ανάγκες της εθνο – πολιτικής διαπαιδαγώγησης. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στα μαθήματα εκείνα που συμβάλλουν στην αποκρυστάλλωση της εθνικής συνείδησης και συγκεκριμένα στο μάθημα της γλώσσας, της ιστορίας, της φυσικής ιστορίας, της γεωγραφίας και της ωδικής. Ωστόσο

οι συγκεκριμένες εγκύκλιοι περιέχουν επικλήσεις προς το εθνικό αίσθημα των διδασκόντων όλων των διδακτικών αντικειμένων και γενικές οδηγίες, ώστε να τηρηθεί απαρέγκλιτα μια ενιαία εθνοκεντρική γραμμή κατά τη διδασκαλία όλων των μαθημάτων.

Στα σχολεία των νέων εδαφών θα εφαρμοστούν τα ίδια αναλυτικά προγράμματα, καθώς και το ίδιο εβδομαδιαίο πρόγραμμα που εφαρμόζεται στα παλαιά σύνορα, με μόνη διαφορά την αύξηση των ωρών διδασκαλίας των μαθημάτων της βουλγαρικής ιστορίας και γεωγραφίας. Ο σχεδιασμός του εκπαιδευτικού έργου στα νέα εδάφη, που καταρτίζει το Περιφερειακό Συμβούλιο Σχολικών Επιθεωρητών Ξάνθης το Σεπτέμβριο του 1941 (Φ 798, οπ. 2, α.ε. 48: 2-7), προβλέπει να τοποθετηθούν σε ξεχωριστά τμήματα τα παιδιά των «*Βουλγάρων εποίκων*» και τα παιδιά του «*ντόπιου βουλγαρικού πληθυσμού*». Τα πρώτα θα ακολουθήσουν κανονικά το αναλυτικό πρόγραμμα, ενώ τα δεύτερα θα ενταχθούν σε ένα πρόγραμμα προσαρμογής. Για ένα διάστημα περίπου δύο μηνών για το δημοτικό σχολείο και ενός μήνα για το προγυμνάσιο, τα παιδιά του «*ντόπιου βουλγαρικού πληθυσμού*» θα διδαχθούν την επίσημη βουλγαρική γλώσσα και περιληπτικά τη διδακτέα ύλη των προηγούμενων τάξεων. Επιπλέον το Περιφερειακό Συμβούλιο Σχολικών Επιθεωρητών Ξάνθης κατά το σχεδιασμό του εκπαιδευτικού έργου των νέων εδαφών, θέτει σε σαφείς και στερεές βάσεις τα θεμέλια της διαπαιδαγώγησης που θα λάβει χώρα στα βουλγαρικά σχολεία της «*περιφέρειας Αιγαίου*». Η διαδικασία της διαπαιδαγώγησης δεν περιορίζεται μόνο μέσα στο σχολείο, ούτε εξαντλείται αποκλειστικά στους μαθητές, αλλά εξαπλώνεται σε όλον τον πληθυσμό, μέσω μιας ευρείας εξωσχολικής, κοινωνικής και πολιτιστικής δραστηριότητας των εκπαιδευτικών που υπηρετούν στην περιφέρεια. Βέβαια ανάλογη δράση καλούνται να αναπτύξουν και οι εκπαιδευτικοί όλων των νέων εδαφών αλλά και των παλαιών συνόρων. Ο εκπαιδευτικός δηλαδή αναδεικνύεται στο βασικότερο παράγοντα της αναμορφωμένης εκπαιδευτικής και πολιτιστικής διαδικασίας

Το βουλγαρικό σχολείο, λοιπόν, με το καινούριο του περιεχόμενο, στοχεύει, και στα παλαιά σύνορα και στα νέα εδάφη, στη διάπλαση ενός νέου τύπου πολίτη (*homo nationalis*), ικανού και έτοιμου να υποστεί όλες τις στερήσεις και τις θυσίες για την αποκατάσταση της Μεγάλης Βουλγαρίας. Κατά τη διαδικασία σύμπληξης του νέου αυτού τύπου πολίτη, πρωτοστατεί ο νέος εκπαιδευτικός, ο οποίος διαθέτει υψηλή εθνική συνείδηση και εθνική ιδεολογία, που ανταποκρίνεται στους θεμελιώδεις προσανατολισμούς της νέας πολιτείας.

Οστόσο εκείνο που με πολύ μεγάλη προσοχή σχεδιάζεται φθινόπωρο του 1941 αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια των ετών 1941-1944 είναι ένα αυστηρά καθορισμένο πλαίσιο διαπαιδαγώγησης των μαθητών, κοινό και για τα παλαιά σύνορα και για τα νέα εδάφη, με εμφανείς τις επιδράσεις της μεταρρυθμιστικής και της εθνικοσοσιαλιστικής παιδαγωγικής. Το πλαίσιο αυτό περιλαμβάνει: συμμετοχή του συνόλου της σχολικής νεολαίας στη οργάνωση νεολαίας Μπράνικ, συστηματική καλλιέργεια της θρησκευτικής συνείδησης, οργάνωση μαθητικών χορωδιών και θεατρικών ομάδων, διοργάνωση περιπάτων και εκπαιδευτικών εκδρομών σε τόπους μαχών και άλλων σημαντικών ιστορικά τοποθεσιών, ανίχνευση και εξωραϊσμό των τάφων των Βούλγαρων και Γερμανών στρατιωτών και τοπικών ηρώων, συγκέντρωση λαογραφικού υλικού και διοργάνωση σχολικών μουσειακών

συλλογών, μαθητική αλληλογραφία, ανάληψη εράνων και άλλων εθνοφελών δραστηριοτήτων, συμβολή στην άσκηση της αγροτικής πολιτικής του κράτους, ιδεολογικό έλεγχο μέσω των χρηματικών βοηθημάτων και των υποτροφιών ειδικά στους άπορους και χαρισματικούς μαθητές, αλλά και γενικά σε όλους τους μαθητές μέσω των συσσιτίων και της ιδρυματικής πολιτικής του Υπουργείου, έλεγχο της ιδιωτικής ζωής και της οικογενειακής κατάστασης του μαθητή, εφαρμοσμένο με συνέπεια σύστημα επαίνων αλλά και τιμωριών, συστηματικό και συστηματοποιημένο εορτασμό των σχολικών, θρησκευτικών, εθνικών, κ.α. εορτών και επετείων, στενή συνεργασία σχολείου και οικογένειας, εμμονή στην τάξη, την καθαριότητα και την αισθητική των σχολικών εγκαταστάσεων και τέλος επιμονή στην κοσμιότητα και την ευγένεια (Φ 798, οπ. 2, α.ε. 48: 2-7).

Παράλληλα το πλαίσιο της διαπαιδαγώγησης που χαράσσει το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας επεκτείνεται και στην κοινωνική σφαίρα, αγκαλιάζοντας το σύνολο του πληθυσμιακού σώματος. Οι εκπαιδευτικοί του εσωτερικού της χώρας και των νέων εδαφών, υπό τις ρητές εντολές του Υπουργού Εθνικής Παιδείας, και κάτω από το άγρυπνο βλέμμα των σχολικών επιθεωρητών, αναπτύσσουν μια συστηματική και ευρεία εξωσχολική, πολιτιστική δραστηριότητα, η οποία περιλαμβάνει: πρωταγωνιστική δράση στους μορφωτικούς συλλόγους και στους συλλόγους εκπαιδευτικών-γονέων, σεμινάρια διδασκαλίας γραφής και ανάγνωσης στον αναλφάβητο ενήλικο πληθυσμό, εσπερινά και γιορτινά σχολεία για ενήλικες, λαϊκά πανεπιστήμια, στήριξη της κρατικής αγροτικής πολιτικής, διοργάνωση θεατρικών ομάδων εκπαιδευτικών με πλούσια θεατρική δράση, εορτασμοί τοπικών και εθνικών ηρώων, εθνικών και θρησκευτικών εορτών και επετείων, λογοτεχνικά, μουσικά και χορευτικά προγράμματα, διαλέξεις και ομιλίες, δημόσιες και κατ' ιδίαν συζητήσεις, μέσω των οποίων ανασκευάζεται η προπαγάνδα των *εχθρών του έθνους και του κράτους*, διατήρηση παλαιών βουλγαρικών παραδόσεων και εθίμων, λαογραφικές έρευνες, διοργάνωση διάφορων εράνων και συγκέντρωση υλικής βοήθειας για τους στρατιώτες, αναζήτηση και ανάδειξη, με την κατασκευή μνημείων, σημαντικών ιστορικά ατόμων και τόπων (Φ 177, οπ. 4, α.ε. 573: 9 – 22; *Училищен Преглед*, 1942, XLI, κη. 5 – 6: 727 – 728).

Τα μόνα σημεία στα οποία το εφαρμοζόμενο στην «περιφέρεια Αιγαίου» πλαίσιο διδασκαλίας, εθνικής διαπαιδαγώγησης και εξωσχολικής, εκπαιδευτικής πολιτιστικής δράσης των εκπαιδευτικών εμφανίζεται ελαφρώς παραλλαγμένο από το αντίστοιχο των παλαιών συνόρων είναι ότι στην εκπαιδευτική περιφέρεια Ξάνθης δίνεται ιδιάζουσα προσοχή: α) στη διδασκαλία των μαθημάτων της βουλγαρικής γλώσσας, της βουλγαρικής ιστορίας, και της γεωγραφίας της Βουλγαρίας, β) στην εκμετάλλευση κατά τη διδασκαλία των ντόπιων δημοτικών τραγουδιών και της ντόπιας επαναστατικής παράδοσης, και γενικότερα στην ανάδειξη του ντόπιου «βουλγαρικού» πολιτιστικού στοιχείου και γ) στις έρευνες για την ανάδειξη και στην απόδοση τιμών στους τοπικούς ήρωες, ζωντανούς και νεκρούς, και κυρίως στην ανακάλυψη και τον εξωραϊσμό των τάφων των Βούλγαρων αλλά και των Γερμανών στρατιωτών.

Εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι η εμμονή της εκπαιδευτικής πολιτικής στις παραπάνω κατευθύνσεις σκοπό έχει να παγιώσει την πεποίθηση ότι ο αποκαλούμενος «ντόπιος βουλγαρικός πληθυσμός» ήταν χρόνια σκλαβωμένος. Το επόμενο βήμα είναι να επιτευχθεί η μυστηριακή, νοερή κοινότητα του πληθυσμού αυτού με τους υπόλοιπους *Βούλγαρους αδελφούς*, μέσω του βουλγαρικού εθνικού αυτοπροσδιορισμού του. Οι παραπάνω εσωτερικές διεργασίες επιδιώκουν να επιταχύνουν την εθνική ομογενοποίηση του γηγενούς πληθυσμού συμβάλλοντας άμεσα στις διαδικασίες συγκρότησης κράτους στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη.

Ο επαναπροσδιορισμός της παιδαγωγικής πρακτικής στη Βουλγαρία του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου φέρει τις επιδράσεις της εθνικοσοσιαλιστικής παιδαγωγικής από τη χιτλερική Γερμανία. Οι επιδράσεις αυτές, στοχαστικά προσαρμοσμένες στο έδαφος της βουλγαρικής σχολικής παράδοσης, αποβλέπουν στην καλλιέργεια της πολιτισμικής και πολιτικής συνοχής του πληθυσμιακού σώματος των νέων εδαφών και των παλαιών συνόρων. Παράλληλα παρατηρείται διείσδυση των κινημάτων της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής στο βουλγαρικό σχολείο, αλλά μόνο στο μέτρο και στο βαθμό που αυτά εξυπηρετούν το βασικό σκοπό της εκπαίδευσης κατά την περίοδο εκείνη, δηλαδή την εθνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών, και γενικότερα του εθνικού σώματος.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το βουλγαρικό Υπουργείο Εθνικής Παιδείας έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην ίδρυση «*Αναγνωστηρίων*»¹³ στην περιφέρεια Αιγαίου, όπως άλλωστε και σε όλα τα νέα εδάφη (*Училищен Преглед*, 1942, XLI, κη. 5-6: 708-709; κη. 10:1375, 1378). Σκοπός του θεσμού αυτού, από τη γένεσή του κατά την περίοδο της βουλγαρικής Αναγέννησης, αλλά κυρίως με το νομοθετικό του επαναπροσδιορισμό το Μάιο του 1941, είναι να υπηρετεί την εθνική αυτοσυνειδησία και την εθνοκρατική συνοχή. Ο Ναλμπάντοφ μας πληροφορεί ότι στην «περιφέρεια Αιγαίου» «*τα Αναγνωστήρια τέθηκαν στο κέντρο όλης της εξωσχολικής δραστηριότητας των εκπαιδευτικών. Για το λόγο αυτό από νωρίς έγιναν προσπάθειες για την οργάνωση του δικτύου των Εθνικών Αναγνωστηρίων και σταδιακά ιδρύθηκαν σε όλους τους μεγάλους οικισμούς που διαβιούσε βουλγαρικός πληθυσμός*» (Φ 177, οπ. 7, α.ε. 170: 415). Ο επαρχιακός σχολικός επιθεωρητής Σερρών μας δίνει την πληροφορία ότι «*στις 2 Αυγούστου του 1941 ίδρυσε στην πόλη των Σερρών το πρώτο Αναγνωστήριο στο Μπελομόριε*» (Φ 177, οπ. 7, α.ε. 170: 77).

Ωστόσο, το μεγαλύτερο ίσως πρόβλημα που αντιμετώπισε η βουλγαρική εκπαιδευτική πολιτική στην «περιφέρεια Αιγαίου» αναδεικνύεται η έλλειψη εκπαιδευτικών. Η στρατηγική του Υπουργείου προβλέπει οι θέσεις στα σχολεία των νέων εδαφών να καλυφθούν με μόνιμους εκπαιδευτικούς, αποσπασμένους από τα παλαιά σύνορα της χώρας. Επιλέγονται δύο τουλάχιστον εκπαιδευτικοί από κάθε δήμο. Τα κριτήρια που πρέπει να πληρούν είναι να έχουν υψηλό εθνικό φρόνημα και να είναι άξιοι εκπαιδευτικοί.

13□ Πρόκειται για ένα σύνθετο πολιτιστικό οργανισμό, ο οποίος δραστηριοποιείται στη διοργάνωση βιβλιοθηκών, θεατρικών παραστάσεων, διαλέξεων, λαϊκών πανεπιστημίων κ.α. Για την ιστορική πορεία των Αναγνωστηρίων από τη δημιουργία του βουλγαρικού κράτους μέχρι και την εξεταζόμενη περίοδο, βλ. Балабановъ, «Четвъртък век национален и културен възход» (Ένα τέταρτο του αιώνα εθνική και πνευματική πρόοδος), στο *Училищен Преглед*, 1944, XLIII, κη. 1-4: 9-12 και Атанасов, 2006.

Ανάμεσα στους παραπάνω επιλέγονται εκείνοι με τις ελαφρύτερες οικογενειακές υποχρεώσεις (Φ 177, οπ. 8, α.ε. 36: 6-6 πλάτη).

Κατά τα τέλη Φεβρουαρίου 1942 το Υπουργείο στρέφει την προσοχή του στη διαδικασία απόσπασης των εκπαιδευτικών στα νέα εδάφη για τη σχολική χρονιά 1942-1943. Συγκεκριμένα συστηματοποιεί τη διαδικασία αποσπάσεων, αποφασίζει να κρατήσει τους ήδη αποσπασμένους εκεί εκπαιδευτικούς για μια ακόμη χρονιά και θεσπίζει μια σειρά προνομίων και δικαιωμάτων για τους εκπαιδευτικούς που υπηρέτησαν στα νέα εδάφη (Φ 177, οπ. 2, α.ε. 1288: 41-42). Παράλληλα επιδιώκει τη συγκρότηση μιας εθνικά διαπαιδαγωγημένης πνευματικής και κοινωνικής αρχηγείας στα νέα εδάφη και την αξιοποίησή της στην υπηρεσία των εθνικών αναγκών (Φ 177, οπ. 2, α.ε. 1288: 123, 172-172 πλάτη, 206 πλάτη-207).

Στο τέλος της σχολικής χρονιάς 1941-1942 ο περιφερειακός σχολικός επιθεωρητής Ξάνθης εμφανίζεται ιδιαίτερα ικανοποιημένος από το έργο που συντελέστηκε στα νέα εδάφη. Σύμφωνα με την αναφορά του από το τέλος της σχολικής χρονιάς, οι εκπαιδευτικοί με θαυμαστή επιμονή, σπάνια προνοητικότητα και παιδαγωγική επινοητικότητα κατάφεραν να υπερκεράσουν όλες τις δυσχέρειες που προέκυψαν από τις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες εργασίας στην περιοχή αυτή και με επιτυχία ανταποκρίθηκαν στα διδακτικά καθήκοντα που τους ανατέθηκαν. Η διδακτέα ύλη διδάχτηκε με έναν πιο γενικό και συμπυκνωμένο τρόπο και τα συνολικά αποτελέσματα της διδασκαλίας ξεπέρασαν κατά πολύ τις προσδοκίες. Επιπλέον η διδασκαλία διεξήχθη σε μία ατμόσφαιρα διαποτισμένη από υψηλό εθνικό πνεύμα. Για το σκοπό αυτό ο εκπαιδευτικός κόσμος εκμεταλλεύτηκε επιδέξια όλα τα διδακτικά αντικείμενα, ιδιαίτερα όμως αυτό της βουλγαρικής γλώσσας, της βουλγαρικής ιστορίας, της βουλγαρικής γεωγραφίας, της ωδικής και της σωματικής αγωγής. Η βουλγαρική γλώσσα, η βουλγαρική ιστορία και η βουλγαρική γεωγραφία (το σύνολο δηλαδή των μαθημάτων που αποτελούν τη λεγόμενη «βουλγαρογνωσία») έγινε το κέντρο, η εστία, γύρω από την οποία οικοδομήθηκε η διδασκαλία κατά τη διάρκεια ολόκληρης της σχολικής χρονιάς. Ταυτόχρονα οι εκπαιδευτικοί επέδειξαν μια τεράστια και πολυποίκιλη εξωσχολική, πολιτιστική – κοινωνική δραστηριότητα (Φ 177, οπ. 7, α.ε. 170: 414-416).

Συμπεράσματα - Συζήτηση

Ο βασικός στόχος που θέτει η εκπαιδευτική πολιτική της Βουλγαρίας στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, όπως και σε όλα τα νέα εδάφη, είναι ο εκβουλγαρισμός τους και κατ' επέκταση η εθνική ομογενοποίηση και συνοχή του ήδη διοικητικά ενοποιημένου πληθυσμιακού σώματος που κατοικεί στα όρια της «Μεγάλης Βουλγαρίας». Ανάμεσα στους πρώτους εκπαιδευτικούς εθνοποιητικούς μηχανισμούς που τίθενται σε εφαρμογή για την επίρρωση του παραπάνω στόχου είναι η διοργάνωση των σεμιναρίων «βουλγαρογνωσίας», ο σχεδιασμός του σχολικού δικτύου πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και του δικτύου των Αναγνωστηρίων, καθώς και η

μετονομασία οικισμών, τοποθεσιών, ποταμών, βουνών, οδών, κ.α. των νέων εδαφών με ονόματα εθνικού και κοινωνικού περιεχομένου.

Όπως προκύπτει από τις πηγές, η εκπαιδευτική πολιτική της Βουλγαρίας στην «περιφέρεια Αιγαίου» το 1941 απευθύνεται σε αυτό που θεωρεί «βουλγαρικό» μαθητικό δυναμικό, δηλαδή στα παιδιά των Βουλγάρων εποίκων, στα παιδιά των Πομάκων, οι οποίοι θεωρήθηκαν συλλήβδην Βούλγαροι, στα παιδιά των σλαβόφωνων - κατά πρώτο λόγο των πρώην εξαρχικών και κατά δεύτερο των πρώην πατριαρχικών που αποδέχτηκαν τη βουλγαρική διοίκηση - και στα παιδιά που ο ένας έστω γονιός τους ανήκε σε μια από τις παραπάνω κατηγορίες. Επιπλέον το βουλγαρικό υπουργείο παιδείας δέχεται στο βουλγαρικό σχολείο διάφορες εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες που σε μικρό ποσοστό κατοικούσαν στην περιφέρεια (Αρμένιους, Τσιγγάνους, Εβραίους, κ.α.). Στους Αρμένιους και στους τουρκογενείς μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης επιτρέπει να ιδρύσουν μειονοτικά «αρμενικά» και «τουρκικά» σχολεία, αν και θέτει πολλούς περιορισμούς και προσκόμματα στην περίπτωση των «τουρκικών» σχολείων.

Εξάλλου είναι ευδιάκριτη στις αναφορές των Βούλγαρων σχολικών επιθεωρητών η απογοήτευση τους μπροστά στην αδιαφορία μεγάλου τμήματος του σλαβόφωνου στοιχείου να ενταχτεί στο βουλγαρικό εθνικό στρατόπεδο. Η Τούντα – Φεργαδή (1986, 1994) και η Διβάνη (1997) αναλύουν τον τρόπο με τον οποίο η Βουλγαρία χρησιμοποιούσε σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου τις βουλγαρικές μειονότητες που διαβιούσαν στην Ελλάδα, τη Σερβία και τη Δοβρουτσά ως μοχλό πίεσης, για να πετύχει την αναθεώρηση των συνθηκών του 1919, σκοπό που είχαν θέσει οι μεγάλες αναθεωρητικές δυνάμεις, Ιταλία και Γερμανία. Η Βουλγαρία καλλιέργησε συστηματικά στο μεσοπόλεμο μέσα και έξω από τα σύνορά της τον εθνικό μύθο των «αλύτρωτων αδελφών», που κατοικούσαν στα εδάφη που καταλάμβανε η νοερή κοινότητα της «Μεγάλης Βουλγαρίας του Αγίου Στεφάνου». Μπορεί, λοιπόν, να φανταστεί κανείς την αμηχανία που ένιωσαν οι Βούλγαροι ανώτεροι εκπαιδευτικοί λειτουργοί μπροστά στην αποκαλούμενη «άμορφη μάζα» του σλαβόφωνου στοιχείου, η οποία στέκεται αδιάφορη απέναντι στο ζήτημα της εθνικής της ένταξης.

Ο Κολιόπουλος (1994), ο Γούναρης (1997) και ο Μιχαηλίδης (2003) έδειξαν ότι στη Δυτική Μακεδονία η μεταπήδηση των σλαβόφωνων από τα θρησκευτικά και εθνικά στρατόπεδα των αρχών του 20^{ου} αιώνα (γραιοκόμοι πατριαρχικοί - βουλγαρίζοντες εξαρχικοί) στα εθνικά κράτη του Μεσοπολέμου δεν αποτελούσε καθόλου εύκολη υπόθεση. Η προσπάθεια που καταβάλλει ο επαρχιακός σχολικός επιθεωρητής Σερρών να προσδιορίσει με κριτήρια εθνικά τους σλαβόφωνους πληθυσμούς με τους οποίους ήρθε σε επαφή στην εκπαιδευτική επαρχία Σερρών συνηγορεί στην άποψη ότι το ίδιο προβληματική στάθηκε η μεταπήδηση αυτή και για τους σλαβόφωνους της Ανατολικής Μακεδονίας. Παράλληλα η συστηματική αναφορά των Βούλγαρων σχολικών επιθεωρητών σε «*ντόπιους Βούλγαρους*» και «*βουλγαρικά χωριά*» επιβεβαιώνει τη θέση που διατύπωσαν ο Μιχαηλίδης (2003) και ο Γούναρης (1997) ότι ανάμεσα στους σλαβόφωνους που παρέμειναν στην Ελλάδα μετά την ολοκλήρωση των διαδικασιών της εθελούσιας ανταλλαγής πληθυσμών Ελλάδας και Βουλγαρίας εξακολουθούν να υπάρχουν

κάποιοι, που παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις των ελληνικών αρχών, προσέβλεπαν στη Βουλγαρία.

Παράλληλα, η συντριπτική πλειονότητα των ελληνόπουλων της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης έμεινε έξω από τις εκπαιδευτικές μέριμνες του βουλγαρικού Υπουργείου Εθνικής Παιδείας το καλοκαίρι του 1941, γεγονός που θα ισχύσει για όλο το διάστημα των ετών 1941-1944. Η εθνική ομογενοποίηση αυτής της πληθυσμιακής κατηγορίας παραχωρείται σε άλλα υπουργεία και υπηρεσίες, που προωθούν δυναμικότερες λύσεις εθνικής συνοχής, και συγκεκριμένα άμεσους και αποτελεσματικούς μηχανισμούς εθνοκάθαρσης, όπως τεκμηριώνουν μεταξύ άλλων η Πατρωνίδου (2011), η Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (2002), οι Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη - Καζαμίας (2002) κ.α..

Από την άλλη μεριά, το ρόλο της εθνικής - κρατικής διαπαιδαγώγησης των μαθητών και πολιτών της ενοποιημένης Βουλγαρίας οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν ως «Βούλγαροι» αναλαμβάνει από τη σχολική χρονιά 1941-1942 ένας νέος τύπος εκπαιδευτικού, που όντας απόλυτα διαπαιδαγωγημένος εθνικά, θα παγιώσει την κρατικοπολιτική συνείδηση του συνενωμένου πληθυσμού των παλαιών και των νέων συνόρων της χώρας, στη βάση της τριαδικής σύλληψης «έθνος-κράτος-τσάρος». Η παραπάνω διαδικασία εθνικής ομογενοποίησης θα λάβει χώρα μέσα σε ένα νέου τύπου σχολείο, όπου ταυτόχρονα με τις επιδράσεις της εθνικοσοσιαλιστικής παιδαγωγικής από τη χιτλερική Γερμανία, εισάγονται στοιχεία της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής.

Για το λόγο αυτό το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας προβαίνει σε εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις ευρείας κλίμακας κατά την περίοδο 1941-1944. Βασικός του στόχος είναι να διαχειριστεί τις συνέπειες της εθνικής ενοποίησης και να μετατρέψει το ενοποιημένο, αλλά ετερόκλητο εθνικά πληθυσμιακό σώμα της διευρυμένης βουλγαρικής επικράτειας, των νέων εδαφών και των παλαιών συνόρων, σε ομογενοποιημένο και συσπειρωμένο εθνικό σώμα. Παράλληλα, με τις εκπαιδευτικές νομοθετικές μεταρρυθμίσεις στοχεύει στον παροπλισμό των «εχθρών του έθνους και του κράτους», στην καταπολέμηση δηλαδή της κομμουνιστικής δράσης, της αγγλικής προπαγάνδας και γενικά της νόμιμης και παράνομης αντιπολίτευσης, που αντιστρατεύεται τις επιλογές της κυβέρνησης στην εξωτερική και εσωτερική πολιτική του έθνους - κράτους (Πατρωνίδου, 2011). Η εκπαίδευση δηλαδή αναδεικνύεται κυρίαρχος εθνοποιητικός παράγοντας και μετασχηματιστής εθνικών συνειδήσεων. Εξάλλου, ο μηχανισμός της εκπαίδευσης λειτούργησε ως βασικός ιδεολογικός μετασχηματιστής εθνικών συνειδήσεων όχι μόνο στο συγκεκριμένο ιστορικό συγκείμενο. Σχετικές έρευνες έδειξαν ότι σε όλη την πορεία του Ανατολικού και του Μακεδονικού Ζητήματος η εθνική εκπαίδευση των εμπλεκόμενων κρατών στρατεύτηκε στην υπηρεσία της αλυτρωτικής εξωτερικής πολιτικής και της οικοδόμησης έθνους (Βούρη, 1992, 1994; Ηλιάδου - Τάχου, 2000, 2006; Μπέτσας, 2006; κ.α.).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Ατανасов, Ж. (2006). Организация и управление на българските училища през Възраждането. В Ж. Атанасов, Г. Стоянов, М. Пиронкова, С. Стефанов, *История на педагогиката и българското образование* (с. 190-194). София: Вѳда Словѳна.
- Грънчѳров, С. (2006). България 1919-1944 г. В Е. Стателова & С. Грънчѳров, *История на нова България 1878-1944*, т. 3 (с. 539-552). София: Ануѳис.
- Даскалов, Г. (1992). Драмското ѳстание 1941. София: СУ „Св. Климент Охридски“
- Βούρη, Σ. (1992). *Εκπαίδευση και Εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της Βορειοδυτικής Μακεδονίας (1870-1904)*. Αθήνα: Παρασκήνιο.
- Βούρη, Σ. (1994). *Πηγές για την Ιστορία της Μακεδονίας. Πολιτική και Εκπαίδευση 1875-1907*. Αθήνα: Παρασκήνιο.
- Γούναρης, Β. (1997). Οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας. Η πορεία ενσωμάτωσης στο ελληνικό εθνικό κράτος, 1870-1940, στο Κ. Τσιτσελίκης & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα* (σ. 73-118). Αθήνα: Κριτική.
- Διβάνη, Λ. (1997). Οι επιπτώσεις του συστήματος μειονοτικής προστασίας της ΚΤΕ στην Ελλάδα. Η οπτική του Υπουργείου Εξωτερικών, στο Κ. Τσιτσελίκης & Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα* (σ. 171 - 203). Αθήνα: Κριτική.
- Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (2000). *Η εκπαίδευση στη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία (1840-1914)*. Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος.
- Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (2006). *Η εκπαιδευτική πολιτική του ελληνικού κράτους στη Μακεδονία στο πλαίσιο του Μακεδονικού Ζητήματος. Το παράδειγμα της Δυτικής Μακεδονίας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κολιόπουλος, Ι. (1994). *Ληλασία φρονημάτων. Το Μακεδονικό Ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ξ. (2002). Η Ελληνική Εκκλησία στην Αν. Μακεδονία και τη Θράκη κατά τη διάρκεια της Κατοχής.
- Η αφομοιωτική πολιτική των Βουλγαρικών αρχών στους τομείς της εκπαίδευσης, της γλώσσας και του πολιτισμού στην Αν. Μακεδονία και τη Θράκη.
 - Πληθυσμιακές μεταβολές στην Αν. Μακεδονία και τη Θράκη κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Στο Ξ. Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944*, (σ. 71- 82, 83-106, 137-192). Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ.
- Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ξ. & Καζαμίας Γ.Α. (2002). Οι επιπτώσεις της Βουλγαρικής Κατοχής στον οικονομικό βίο της Αν. Μακεδονίας και της Θράκης. Στο Ξ. Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη 1941-1944* (σ. 107-136). Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ.
- Λέκκας, Π. (1992). *Η Εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στη ιστορική κοινωνιολογία*. Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε. - Μνήμων.

- Marichal, R. (2001). Κριτική των κειμένων. Στο *Encyclopedie de la Pleiade Ιστορία και μέθοδοί της*, τ.Δ', έκδοση Γ', (σ.183- 248). Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Μιχαηλίδης, Ι. (2003). *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*. Αθήνα: Κριτική.
- Μπέτσας, Γ. (2006). Οικουμενικότητα και Εθνοκεντρισμός: εκδοχές της ελληνικής παιδείας στο φθίνοντα 19ο αιώνα. Στο Χ. Τζήκας (επιμ.), *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης*, Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας (σ. 123-142). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο
- Ναιρν, Τ. (1998). Εθνικισμός Ο σύγχρονος Ιανός. Στο Τ. Ναιρν, Ευγ. Καμένκα, Μ. Λέβυ, Λ. Αξελός, & Θ. Καλομάλος, *Εθνικισμός, ο σύγχρονος Ιανός. Πατριωτισμός, διεθνισμός και εθνικό ζήτημα* (σ. 115-120). Αθήνα: Στοχαστής.
- Πατρωνίδου, Δ. (2011). Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, *Η εκπαιδευτική πολιτική της Βουλγαρίας στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη (1941-1944)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Πατρωνίδου, Δ. & Σακελλαρίου, Μ. (2011). Το πρόγραμμα σπουδών της εκπαίδευσης των νηπιαγωγών στη Βουλγαρία από το 1942-1944. Στο *Αναλυτικά Προγράμματα και Σχολικά Εγχειρίδια: Ελληνική πραγματικότητα και διεθνής εμπειρία*, Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρείας Ελλάδος, Ιωάννινα, 20-22 Νοεμβρίου 2009 (σ. 218-220). Αθήνα: Διάδραση.
- Πηγιάκη, Π. (2004). *Εθνογραφία. Η μελέτη της ανθρώπινης διάστασης στην Κοινωνική και Παιδαγωγική έρευνα*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Τούντα-Φεργαδή, Α. (1986). *Ελληνοβουλγαρικές μειονότητες. Το πρωτόκολλο Πολίτη-Καλφώφ 1924-1925*. Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ.
- Τούντα-Φεργαδή, Α. (1994). *Μειονότητες στα Βαλκάνια, Βαλκανικές Διασκέψεις 1930 - 1934*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Hobsbawm, E.J. (1994). *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα, Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*. Αθήνα: Καρδαμίτσας.